

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	درآمد
۱	پوزش از پیشگاه قرآن
۴	پیشگفتار
۴	تاریخ قرآن، علوم قرآنی
۵	ضرورت شناخت قرآن
۹	فصل اول: وحی، ارتباط با فراسوی جهان
۹	پیامبر امّی
۱۲	نیاز انسان به وحی
۱۴	خلوت گزینی و دوران آمادگی
۱۷	آغاز وحی
۱۸	معانی وحی
۲۱	حالت پیامبر در گرفتن وحی
۲۳	شناسایی وحی
۲۴	پیام آور یا نابغه
۲۵	فرق وحی با الهام و تجلّی ضمیر ناخودآگاه
۳۱	فصل دوم: نزول قرآن
۳۷	اسباب نزول، شأن نزول
۳۸	گسترده‌گی معنی آیات
۴۱	فصل سوم: قرائت قرآن و قاریان
۴۱	اهمیت قرائت

صفحه	عنوان
۴۲	تعلیم قرآن
۴۴	اهمیت خواندن و حفظ کردن قرآن
۴۶	تعریف قرائت
۴۷	اصحاب حافظ قرآن
۴۷	قرّاء سبعه
۴۹	سبب شهرت قرّاء سبعه
۴۹	قرّاء عشره
۵۰	قرّاء اربعه عشر
۵۰	عوامل اختلاف قرائتها
۵۳	تواتر قرآن و اختلاف قرائتها
۵۴	ارزیابی قرائتهای هفت گانه
۵۵	شرط قرائت صحیح متواتر
۵۵	قرائت حَفَص
۵۷	تلاوت قرآن و ثواب آن
۵۸	آداب قرائت قرآن
۶۰	تجوید
۶۲	آداب باطنی قرائت قرآن
۶۴	فصل چهارم: کتابت قرآن
۶۴	خط در عربستان
۶۴	خط رایج در حجاز
۶۶	ارزش قلم و نگارش
۶۷	نام نوشت افزارها
۷۰	اهتمام به کتابت قرآن
۷۰	کاتبان قرآن
۷۱	گردآوری قرآن در زمان رسول اکرم (ص)

صفحه	عنوان
۷۲	مصحف حضرت علی (ع)
۷۴	جمع قرآن در زمان ابوبکر
۷۶	مصحف امام یا قرآن عثمانی
۷۸	شیوه تدوین مصحف امام
۷۹	مدت نوشتن مصاحف و شماره آنها
۸۰	رسم المصحف
۸۲	نابود کردن سایر مصاحف
۸۳	سرگذشت مصاحف امام
۸۶	نشانه گذاری حروف و اصلاح رسم مُصحف
۸۹	خلاصه مبحث کتابت قرآن مجید
۹۲	فصل پنجم: اصالت قرآن کریم
۹۳	۱. نداشتن نسخه بدل
۹۴	۲. همه خوانی قرآن و تواتر آن
۹۴	۳. تواتر قرآن از منظری نو
۹۶	۴. برجا بودن اوصاف و امتیازات
۹۹	فصل ششم: نامهای کلام الله
۹۹	اهمیت نام
۱۰۰	قرآن
۱۰۰	کتاب
۱۰۱	فرقان
۱۰۱	ذکر
۱۰۲	تعریف قرآن
۱۰۳	معرفی قرآن از زبان قرآن
۱۰۶	فصل هفتم: ترتیب و تنظیم قرآن مجید
۱۰۶	آیه، سوره

صفحه	عنوان
۱۰۸	آیه تسمیه
۱۰۹	سوره
۱۱۰	اندازه سوره‌ها
۱۱۳	حروف مُقَطَّعه
۱۱۴	اسامی سوره‌ها
۱۱۶	تأملی در اسامی سوره‌ها
۱۲۱	سوره‌های عزائم
۱۲۲	فایده و حکمت تقسیم قرآن به سوره‌ها
۱۲۲	سوره‌های مکی و مدنی
۱۲۳	تفاوت‌های کلی سوره‌های مکی و مدنی
۱۲۴	نسخ، ناسخ و منسوخ
۱۲۷	فصل هشتم: محکم و متشابه
۱۲۹	سبب آمدن آیات متشابه و فایده آن
۱۲۹	الف) سبب آمدن متشابهات
۱۳۱	ب) فایده آمدن متشابهات
۱۳۳	تأویل
۱۳۴	۱. تأویل متشابه
۱۳۴	۲. تأویل به معنی تعبیر خواب
۱۳۴	۳. مآل و سرانجام کار
۱۳۵	ضرورت تأویل - تأویل ناروا
۱۳۶	شرایط تأویل
۱۳۶	راسخان در علم
۱۳۸	حدیث ثقلین
۱۴۰	فصل نهم: تفسیر و سیر آن در نگاهی گذرا
۱۴۱	لزوم تفسیر
۱۴۱	دانشهای لازم برای مفسر

صفحه	عنوان
۱۴۲	تفسیر بدون علم، تفسیر به رأی
۱۴۳	سیر تفسیر و تطوّر آن
۱۴۵	تفسیر نقلی - تفسیر تابعین
۱۴۵	۱. سعید بن جبیر
۱۴۶	۲. سعید بن مسیب
۱۴۶	۳. مجاهد بن جبر
۱۴۷	۴. عکرمه مولا ابن عباس
۱۴۷	۵. ابوسعید حسن بصری
۱۴۷	تفسیر در سده سوم
۱۴۹	۱. جامع البیان فی تفسیر القرآن
۱۵۰	۲. ترجمه تفسیر طبری
۱۵۱	۳. کشف الأسرار و عُدّة الأبرار
۱۵۳	۴. رَوْضُ الْجَنَانِ و رَوْحُ الْجَنَانِ
۱۵۶	۵. مَجْمَعُ الْبَيَانِ لِعُلُومِ الْقُرْآنِ
۱۵۸	تفسیر در سده چهاردهم
۱۵۸	نگرش جدید در تفسیر نویسی
۱۵۹	بازگشت به قرآن
۱۵۹	۱. المَنَار، روش نو در تفسیر
۱۶۱	۲. المیزان فی تفسیر القرآن
۱۶۲	۳. تفسیر نمونه
۱۶۴	ترجمه قرآن
۱۶۶	۱. ترجمه تحت اللفظی
۱۶۷	۲. ترجمه آزاد
۱۶۷	۳. ترجمه معنایی
۱۷۰	فصل دهم: معجزه سخن
۱۷۲	معجزه سخن
۱۷۴	آیه، بینه

صفحه	عنوان
۱۷۶	آیات تحدّی
۱۷۸	پیشینه تحدی و معارضه
۱۷۸	روش معارضه
۱۷۹	آیا با قرآن معارضه شده؟
۱۸۰	وجوه اعجاز قرآن
۱۸۱	۱. فصاحت کلمه و کلام
۱۸۳	۲. بلاغت برتر یا ابررسانایی
۱۸۶	۳. هنرهای بدیعی، آرایه‌های ادبی
۱۹۳	۴. معارف قرآن
۱۹۷	۵. تشریع و قانون‌گذاری
۱۹۹	۶. قصه‌های قرآنی و خبرهای غیبی
۲۰۲	۷. نداشتن اختلاف و تناقض
۲۰۴	۸. اشارات علمی
۲۰۵	۹. اعجاز عددی در قرآن
۲۰۷	۱۰. آهنگ قرآن و جذبۀ آن
۲۱۰	کتابنامه
۲۱۷	نمایه آیات
۲۲۷	نمایه کسان و جایها
۲۳۴	نمایه موضوعی

درآمد

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ
الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا

سپاس و ستایش خداوند قرآن را که با انشاء کلام و ارسال پیام، تعلیماتش را به آدمیان ابلاغ کرد، و بزرگ‌نامه هدایتش را به روی همگان گشود، و راه رستگاری را به خاک‌نشینان نمود.

شکر پروردگاری را که دلیل درستی نبوت آخرین پیام‌آورش را کتاب قرار داد؛ اثری جاودانه که باطل از هیچ‌سو بدان راه نیافت و سخن بشری با آن درنیامیخت. پس دست‌ناخورده و حرفی در جای حرفی از آن ننشسته به دستان رسید، تا ما را آگاهی و هشیاری بخشد و از ظلمات جهل و تباهی به کانون معرفت و سعادت رهنمون شود.

دروود و رحمت بر آورنده این کتاب، آخرین پیام‌آور الهی حضرت محمد (ص) که نخستین معلم و مفسر قرآن بود، و بر نخستین مرد گرونده بدو و دانش‌آموخته از او علی بن ابی‌طالب (ع) و فرزندان‌ش که امامان معصوم و منصوص از سوی پیامبر اکرم بودند و عالم به تفسیر و تأویل قرآن.

پوزش از پیشگاه قرآن

برای نویسنده‌ای که امروز می‌خواهد مطلبی درباره قرآن مجید بنویسد همواره این

۱. «ستایش خدایی را که این کتاب [آسمانی] را بر بنده خود فرو فرستاد، و هیچ‌گونه کثری در آن ننهاد.» (کهف/۱).

شرمندگی هست که با وجود پژوهشهای گسترده‌ای که علمای ژرف‌اندیش در طول قرن‌ها انجام داده‌اند، چگونه نوشته‌ای مختصر و خرد را عرضه کند که ناخواسته و ندانسته حق کلام‌الله را تضييع نکرده باشد. از دیگر سو می‌داند که قرآن اقیانوس ژرف و گسترده‌ای است که غواصان معرفت و طالبان هدایت را به قدر تلاش و ظرفیتشان از لثالی ارزشمند خود نصیب می‌بخشد؛ چنان که در سالهای اخیر هم قرآن‌پژوهان حوزه و دانشگاه آثاری چند از ترجمه و تفسیر و تاریخ قرآن و اعجاز آن تألیف کرده‌اند که هر یک به قدر خود روشنگر عظمت و رفعت سخن الهی است، اما چون کلمات خدا پایان ندارد و مزایای قرآن بی‌شمار است جای بازنویسی و بهره‌گیریهای تازه از این کتاب زنده و پاینده وجود دارد.

اما اثری که با نام *آشنایی با علوم قرآنی* عرضه می‌شود، به توصیه مدیریت ارجمند سازمان «سمت» برابر برنامه این درس فراهم آمده، تا در رشته تحصیلی ادبیات فارسی تدریس شود؛ با وجود این مطالب به زبانی است که می‌تواند برای هر طالب علمی سودمند باشد.

و اینک چند یادآوری:

۱. با توجه به هدف مذکور کوشش نویسنده بر این بوده است که از بحثهای کهنه (مانند حدوث و قدم قرآن) یا شبهه‌برانگیز پرهیز کند و به مباحثی که اهمیت و اصالت قرآن را می‌رساند و مایه افزایش ایمان و عمل صالح است بیشتر بپردازد، و همه جا بحث را مستند و مستدل به پایان برد.

۲. به رعایت برنامه درسی بسیاری از یادداشتهای فراهم آمده حذف شد، و آنچه نقلش مناسب مقام بود ولی حفظ آنها ضرورت نداشت به صورت پاورقی توضیحی ذیل صفحه آمد.

۳. مشخصات کامل کتابهای مأخذ در پایان آمده اما در پی‌نوشتها برای اختصار به ذکر مؤلف و کتابش بسنده شده.

۴. فهرست اصطلاحاتی که در متن توضیح داده شده و دیگر کلمات کلیدی در پایان کتاب آمده تا یادگیری و حفظ آنها آسان‌تر شود و نمایه‌ای از کتاب باشد.

کتابهایی از این دست مبتنی بر منقولات و اسناد و کتب پیشینیان است که نویسنده هم طبعاً از آنها بهره جسته، بنابراین بر ذمه خود فرض می‌داند و از تمام کسانی که در راه قرآن پژوهی به ویژه در عصر کنونی پیش قدم بوده‌اند سپاسگزاری کند، و برای همگان از خداوند وهّاب پاداش دوجہانی بطلبد؛ و برای خطاهای ناخواسته در این دفتر عرض کند: رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَهْطَأْنَا...

محمد مهدی رکنی یزدی

مشهد

بهمن‌ماه ۱۳۷۸

پیشگفتار

تاریخ قرآن، علوم قرآنی

آن گونه که تاریخ روایت می‌کند اعراب جاهلی با آنکه از دانش و بینش علمی بهره‌ای نداشتند، کالای سخن در نظرشان ارزشمند بود، و سخن‌سرایان سالی یک بار بهترین اشعار خود را عرضه می‌کردند، و نقّادان بهترین سروده سال را برگزیده معرفی می‌نمودند. از آن پس شاعر و قبیله‌اش معروف و سرافراز می‌شدند و به نام و نانی می‌رسیدند.

در چنین عصری و در میان چنین مردمی بیابان‌نشین، پاک‌مردی از تبار پاکان - دودمان ابراهیم (ع) - مأمور هدایت جهانیان و دعوت به توحید می‌شود، در حالی که سرمایه و ابزارش جز کالای سخن نیست، اما نه سخنی «تنیده ز دل، بافته ز جان» یعنی تراویده از ذهن انسان، بلکه سخنی آسمانی، از رنگی دیگر با آهنگی دیگر.

این سخن که وحی الهی بود درون‌مایه‌ای بدیع و پیامی شنیدنی داشت، که با زبانی ادیبانه و استوار بیان می‌شد و در دلها می‌نشست. حق‌طلبان بدان گرویدند، پیام را گرفتند و سخن را در سینه‌ها حفظ کردند و برای یکدگر خواندند و به فرمان پیام‌آور آن را بر سنگ و چوب و پوست و پارچه نوشتند، تا گاه آن رسید که پیش‌نویسها در یکجا گردآوری شد و «مُصَحَّف» نام گرفت.

سرگذشت کتاب خدا از شروع وحی و ابلاغ آن، تا قرائت و کتابت آیات وحی شده، گردآوری رقعها و تدوین نهایی آن، «تاریخ قرآن مجید» است، که یکی از «علوم قرآنی» به شمار می‌رود.

بحثهایی که به شناخت صورت ظاهر این کتاب مربوط می‌شود چون نامها و اوصاف قرآن، تعریف آیه، سوره و نامهای آن، بحث سوره‌های مکی و مدنی، اسباب نزول آیات، وجوه اعجاز قرآن، تعریف تفسیر و تأویل، و نیز اصطلاحاتی مانند ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه «علوم قرآنی» نام گرفته. این نام‌گذاری ظاهراً برگرفته از نام دو کتاب جامع این علم: *البرهان فی علوم القرآن* تألیف بدرالدین محمد زرکشی (م. ۷۹۴ ق)، و *الایقان فی علوم القرآن* از جلال‌الدین عبدالرحمان سیوطی (م. ۹۱۱ ق) است. برخی از قرآن‌پژوهان اخیر از این جهت که تاریخ قرآن خود یکی از دانشهای مربوط به کلام‌الله است و سیر تاریخی بسیاری از مباحث این علم را نشان می‌دهد، تألیف خود را *تاریخ قرآن* نامیده سایر مباحث قرآنی را در آن آورده‌اند، مانند کتاب گران‌قدر *تاریخ قرآن* نوشته دکتر محمود رامیار و کتابی دیگر با همین نام اثر محققانه آیت‌الله محمد هادی معرفت که هر دو، مباحث علوم قرآنی را نیز در بردارد. پژوهشی در *تاریخ قرآن* به قلم استاد سید محمدباقر حجتی و قرآن در *اسلام* تألیف علامه سید محمد حسین طباطبایی نیز دو کتاب ارزشمند در همین موضوع است.

پیش از ورود در بحثهای اصلی مقدمه‌ای درباره «ضرورت شناخت قرآن» و سپس نگاهی تاریخی به ویژگیها و صفات آورنده قرآن ضروری است. بحثی استدلالی در توصیف وحی و ردّ برخی شبهات هم باید داشته باشیم، تا چگونگی ارتباط انسان زمینی با فراسوی جهان طبیعی روشن شود و بدین ترتیب مقدمات لازم گفته‌آید.

ضرورت شناخت قرآن

۱. هیچ اندیشیده‌ایم اگر پیامبر اکرم (ص) امروز بخواهد به اصلاحات بنیادین دست زند و رسالتی که پانزده قرن پیش داشت مجدد بیابد، آغاز کار و نخستین پیامش چه خواهد بود؟

به دلیل آنچه در ابتدای بعثت انجام داده نخستین پیامش دعوت به قرآن است

و فراگیری آن، به ویژه زمانی که فتنه‌های گمراه‌کننده چون پاره‌های شب تار راه مستقیم را بر امت اسلامی ببوشانند، باید به قرآن روی آورد و از آن امان‌نامه الهی، هدایت‌طلبید و پناهگاه جست، که هر کس آن را پیش روی خود قرار دهد او را به فردوس برین رهنمون شود و هر کس پشت سر نهد و بدان عمل نکند، او را به آتش دوزخ کشاند.

با استدلالی ساده می‌توان این نظریه را به منکران قبولاند که: درست است زمان ما با عصر بعثت از نظر تمدن و پیشرفت علوم تجربی و مادی قابل مقایسه نیست، اما از جهت ظلم و فساد و کشتار همانند آن عهد و بلکه با منکراتی بیشتر و ستمی گسترده‌تر است و اصلاحات هم در همین موارد باید انجام گیرد. به بیان دیگر بیماری و درد اجتماعی همان است که در آن عصر جاهلیت بوده، گرچه صورت ظاهرش دیگرگونه شده. پس چون درد همان است، راه درمان نیز باید همان باشد که شواهد تاریخی و پیشرفتهای مسلمین نشان می‌دهد خطا از زمانی شروع شد که مسلمانان از تعلیمات قرآن و عترت روی برتافتند، تا بدیشان آن رسید از بلا و پس ماندگی که شاهد آنیم.

۲. آنچه گفته شد اهمیت اجتماعی و تربیتی قرآن مجید بود، اما از نظری دیگر نیز کتاب خدا باید برای دانش‌طلبان - خاصه ادب‌دوستان و هنرمندان - مورد توجه و استفاده قرار گیرد، چه تنها کتابی است که در شیوایی و زیبایی بیان، یعنی بعد ادبی در مرتبه‌ای از رفعت و برتری است که از عرب و عجم کس را بدان دسترس نبوده و نیست، زیرا پس از گذشت پانزده قرن، در میدان تحدی و هم‌اوردطلبی همچنان بی‌معارض و بی‌مُماثل برجا مانده و از همان زمان به عنوان نمونه عالی و مثل‌اعلای ادبی مورد قبول و اعتراف مسلمان و غیرمسلمان واقع شده است.

این ویژگی و امتیاز مهم ادبی کلام‌الله نه تنها احیاگر زبان و ادبیات عربی بوده، بلکه بر زبان و ادبیات سایر کشورهای تازه‌مسلمان نیز تأثیری عمیق داشته است. چنان که تاریخ ادبیات و فرهنگ ما نشان می‌دهد، ادبیات فارسی با معارف و

آموزشهای قرآن و حدیث وابستگی و پیوستگی فراوان دارد و تحت تأثیر آن است؛ مثلاً اشعاری که توحید یا وصف جلال و جمال آفریدگار است و آنچه نعت پیامبر اکرم (ص) و تعلیمات اخلاقی و فضایل انسانی را در بردارد و نیز بسیاری از اشعار عرفانی که همه ادبیات ما را رنگ معنوی بخشیده و نظر جهانیان را جلب کرده، بی‌تردید وامدار قرآن کریم می‌باشد، و درون‌مایه - بلکه آرایه‌هایش - از سخن خدا و رسول اوست. درک و فهم این معانی والا و سروده‌های زیبا بی‌شک شناخت بیشتر خاستگاه و منشأ آن را می‌طلبد. بنابراین بر دانشجویان ادبیات فارسی - و بلکه تمام علاقه‌مندان به شعر و نثر کهن - بایسته و ضروری است که به «شناخت قرآن» روی آورند و با تلاوت و فهم معانی آیات، منبع و سرچشمه جوشان آن آثار را بیابند، تا دریافتی درست از ادبیات داشته باشند و از نگرش سطحی گذشته به عمق معانی برسند. یکی از اهداف در نظر گرفتن درس «آشنایی با علوم قرآنی» در برنامه تحصیلی رشته ادبیات فارسی، برآوردن این نیاز علمی بوده است.

۳. نزدیک شدن و بار یافتن به آستان قرآن برای شناخت بیشتر آن، موجبات و انگیزه‌های مهم‌تری دارد که از جمله تدبّر و ژرف‌اندیشی در آن به عنوان یک کتاب جهانی و منشور آسمانی است. کتابی که مورد توجه و پژوهش میلیون‌ها مسلمان و صدها غیر مسلمان دانشمند است که از رازهایش پرده برمی‌گیرند و از ژرفایش حقایق ناشناخته برمی‌کشند. پس ما که مسلمانیم چگونه می‌توانیم شناختی عالمانه نسبت بدان نداشته باشیم و به حقایقش نیندیشیم؟ در حالی که قرآن آیین‌نامهٔ اسلام و دستورنامه زندگی است و توجهی بیشتر می‌طلبد.